

דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
כרך רביעי · חוברת 13 · הדפסה מוקדמת

ארץ-ישראל אחרי חורבן בית ראשון

דין-וחשבון ארכיאולוגי

מאת

שאול ש' ויינברג

ירושלים תש"ל

כל הזכויות שמורות לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

נדפס בדפוס אחוה בע"מ, ירושלים

ארץ-ישראל אחרי חורבן בית ראשון

דין-וחשבון ארכיאולוגי

מאת

שאול ש' ויינברג

האוניברסיטה של מיזורי, קולומביה

בשביל הארכיאולוג של התרבות הקלאסית הבא לעבוד בישראל ורצונו להישאר בתחום התמחותו חשובה מאוד בעיית הקשרים בין העולם היווני ובין חופיו המזרחיים של הים התיכון. אף בחינה שטחית ביותר של בעיה זו יש בה כדי לגלות, כי היקף ידיעותינו על הקשרים הללו שונה מאוד לגבי כל תקופה ותקופה, וכיחוד כאשר המדובר בארץ-ישראל. מן התקופה המיקינית עולה תמונה ברורה של יחסי-גומלין, אך למן ראשית האלף הראשון לפנה"ס הולך ומתעמעם האור במהירות. בימי כיבושיה של בבל, המגיעים לקצם בשנת 586 לפנה"ס¹, הוא כבה כמעט לחלוטין, והאפילה המשתררת מתמשכת במשך כל המאה ה'ו'. במאה ה'ה' שוב מפציע האור, במאה הד' הוא הולך וגובר, ובראשית התקופה ההלניסטית, עם בואו של אלכסנדר מוקדון למזרח, הוא שוב מגיע למלוא זוהרו. תקופת-אופל תמיד יש בה משום אתגר לחוקר, ומנסיבם ביוון למדו הארכיאולוגים של התרבות הקלאסית, כי כאשר מתחילים במחקר מעמיק, עשוי השחור להחוויר. במחקר כזה עסקתי בשנת 1967, בשיתוף עם עמיתי וחברי מן ההיברו יוניון קולג' ומבית-הספר האמריקאני למדעי-המזרח. להם ולארכי-אולוגים הישראליים אשר חלקו עמנו ברוחב-לב את נסיונם ואת ממצאיהם אנו חבים תודה על כל ההצלחות שהיו לנו.²

כמו תקופת-האופל ביוון, שראשיתה במאה הי"ב, כן מתחילה גם תקופת-האופל בארץ-ישראל באופן פתאומי למדי, בתום סידרה של כיבושים. אין הבדל מהותי בין תקופת-

1 אנו נוקטים כאן את התאריך המקובל של שנת 586, בלי להכריע בשאלה אם יש להעדיף 587/6 או 587. סקירה מן הזמן האחרון על בעיה זו ראה: א' מלמט, 'מלכי יהודה האחרונים ונפילת ירושלים', ירושלים לדורותיה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 27-48; נוסח אנגלי מורחב ראה: A. Malamat, 'The Last Kings of Judah and the Fall of Jerusalem', *IEJ*, XVIII (1968), pp. 150-155

2 תודה מיוחדת נתונה לכל אלה שהואילו להראות לנו ממצאים חדשים שעדיין לא פורסמו: לפרופ' פאול ו' לאפ על שהראה לנו חומר מתל א-פול, מתענך ומוואדי דליה; לפרופ' ב' מזר ולד"ר טרודה דותן על שהראו לנו את החומר הקיראמי מעין-גדי שיש לו נגיעה בענייננו; לפרופ' י' אהרוני ולד"ר א"פ רייני על אשר הציגו לפנינו את הממצאים מחוברת דורבן (ח'ירבת א-שיח' איברהים); למר מגן ברושי על שהראה לנו את הקיראמיקה מתל מגדים; ולד"ר משה כוכבי על פרטים שמסר על הסקר ביהודה ועל הממצאים מאתרים מן המאה ה'ו' לפנה"ס.

האופל בשתי הארצות, אלא שהניגוד בין תקופת-האופל לבין התקופה שקדמה לה בולט יותר בארץ-ישראל. הסיבה לכך נעוצה בעובדה, שבארץ-ישראל באה תקופת-האופל מיד אחרי תקופה הידועה לנו היטב, הן מתעודות כתובות הן משפע השרידים של התרבות החומרית בתקופה הישראלית II, ואילו העדויות המועטות שבידנו על תולדות יוון אין בהן כלל כדי לעשות את התקופה המיקינית להיסטורית. אף יש הבדל גדול במציאותם של שרידים חומריים בשתי הארצות: ביוון נמצאו שרידים למכביר, לכל הפחות מקברים מן התקופה התת-מיקינית, מן התקופה הפרוטו-גיאוטרית ומן התקופה הגיאוטרית, ואילו מארץ-ישראל עדיין אין בידנו אלא חומר מועט ביותר המשקף את התרבות החומרית של התקופה שלאחר חורבן בית ראשון. ייתכן, כי משום הסבר להבדל זה אפשר למצוא בפתרון השאלה, באיזו מידה וכיצד התרוננו שתי הארצות מתושביהן אחרי חורבן. על יוון, שכלכלתה נהרסה לחלוטין בימי הפלישה הדורית, ידוע לנו מן המיתולוגיה וממקורות היסטוריים מאוחרים יותר, כי המונים היגרו אל האיים, ומן האיים — לאסיה הקטנה ולקפריסין, ובמידה מועטה אף להופיו המזרחיים של הים התיכון. אחרים נסוגו אל מעוזי ההרים כדי להתחיל שם חיים חדשים. אבל במקומם של המהגרים באו עמים אחרים, וכך נמשכו החיים על-פני כל יוון, אף-כי ברמה כלכלית נמוכה הרבה יותר, ולפיכך השרידים החומריים פחותים בהרבה ואופיים אף שונה במידת-מה. עם זאת יש רציפות בקבורה, ופה ושם אפשר למצוא שרידים מועטים של התיישבות. בישראל היה מהלך המאורעות שונה לחלוטין. תעודות פנימיות וחיצוניות כאחת מעלות עדויות על תקופה בת מאה וחמישים שנה, למן כיבוש ישראל בידי תגלת-פלאסר הג' בשנת 734 ועד כיבוש יהודה בידי נבוכדראצר בשנת 586, עת רבו ההגליות מן הארץ, בין של קבוצות קטנות בין של קבוצות גדולות. אבל אין התעודות מספרות כמה אנשים נהרגו, כמה מתו בדבר, ברעב או באפיסת-כוחות מחמת קשיי הדרך, וכמה נמלטו לארצות השכנות. לאמיתו של דבר אפילו מספר הגולים איננו ידוע, כשם שאין אנו יודעים כמה גולים הובאו מארצות אחרות כדי ליישבם בארץ-ישראל. כיוון שכך, אין משקל רב להשערות על גודל האוכלוסייה בארץ-ישראל, בין לפני הגלות בין לאחריה. כדי לקבל מושג על המספרים המשוערים שבהם מדובר, ראוי להביא כמה מאומדנותיו של אולברייט,³ אולברייט סבור, כי אוכלוסיית יהודה, שמנתה 250.000 נפש בקירוב במאה ה'ח', נתמעטה עד כדי מחציתה בשנים 597—586. מחמת ההגליות של השנים 586 ו-582 ובגלל פיזור האוכלוסייה בעשרות השנים שלאחר-מכן — אומר אולברייט — מצאו שבי ציון שעלו בשנים 538—522 אוכלוסייה של 20.000 נפש, לכל היותר, בשטח המצומצם של ארץ יהודה. זה אומדן של ארכיאולוג, והוא מבוסס על נתונים ארכיאולוגיים. העדות שבכתובים על גודל האוכלוסייה בתקופה זו דלה ביותר, והאומדנות המבוססים על עדות זו ביחס למספר הגולים ולמניין האוכלוסייה שנותרה בארץ אחרי ההגליות של השנים 586 ו-582 שונים ומגוונים: מאומדנותיו של טורי, השולל מכול וכול את מציאותן של גלות בכל ושל שיבת ציון,⁴ ועד לאומדנות המתלווים אל התיאור הקודר יותר של יאנסן.⁵

W. F. Albright, 'The Biblical Period', in: L. Finkelstein (ed.), *The Jews — Their History, Culture and Religion*, Philadelphia 1949, pp. 47-49; p. 59, n. 75; p. 62, n. 122

C. C. Torrey, *Ezra Studies*, Chicago 1910; idem, *The Chronicler's History of Israel*, New Haven 1954

E. Janssen, *Juda in der Exilzeit*, Göttingen 1956 5

ארץ-ישראל אחרי חורבן בית ראשון

תחילה עלינו לנתח את העדות הארכיאולוגית מחמישים השנים שלאחר חורבן הבית. איננו חסרים עדויות על החורבנות שאפשר לייחסם למסעות-המלחמה של הבבלים בשנים 598/7 ו-586. אשר לירושלים – הושלם החורבן החלקי של שנת 597 ב-586. כאשר ריכוז האויב את פעולות-ההרס שלו בהר-הבית ובביצורי העיר. הזפירות האחרונות של קתלין קניון יש בהן כדי להמחיש את ההרס שמצאו ראשוני שבי ציון בשנת 539/8. אמנם תמיד הוסיפו מתי מעט להתגורר בירושלים, אבל לפי העדות הארכיאולוגית הסתופפו תושבים אלה בהריסות, והללו הלכו ורבו בד-בבד עם התמוטטותם של קירות-המדגות שנשענו עליהם כל בתי-המגורים שבמורדות העופל, וככל שגברה ההזנחה, כן הלכו ונעזמו בתחתית המורדות עיי-מפולת שחסמו את המעבר. עד בואו של נחמיה בשנת 445 לא חל שינוי במצבה של העיר, כפי שמעיד תיאור החורבות, שלא הותרו מקום לבהמתו לעבור (נחמ' ב:ד). תיאור זה מתאים יפה לערימות-האבנים, ובייחוד אלה שעל המדרון המזרחי, שנחשפו בהפירות האחרונות. בבואו לקומם את ביצורי העיר הניח נחמיה את המדרונים המזרחיים ההרוסים, ובנה את החומה המזרחית במרום הרכס. העיר היתה אפוא קטנה בהרבה מזו שנחרבה בשנת 586, אלא שהתאימה יפה לאוכלוסייה המצומצמת שהתגוררה בה עתה. הממצאים הארכיאולוגיים אמנם מאשרים את תווי החומה המזרחית שעל הרכס, אבל אין בידי גב' קניון להצביע על שרידים שאפשר לייחסם בוודאות לשנים שבין 586 ל-445, או אף למאתיים השנים שאחרי נחמיה. אין להעלות על הדעת, כי באותן המאות תתקיים בירושלים צורה כלשהי של תרבות חומרית מפותחת בלי להותיר שרידים ממשיים יותר מאלה שנמצאו עד כה. נראה, כי המתישבים הראשונים, שהיו דלים ביותר, נאחזו בין החורבות בלי לשפצן. אמת, חומרי-בניין לא חסרו, אלא שמזמן לזמן היו הכתים קורסים תחתם ושבים אל עיי-המפולת שמהם קמו. בקיצור, אין בממצאים בירושלים ובסביבתה כדי לצייר תמונה של התרבות החומרית בתקופה הסמוכה לחורבן או במאתיים השנים שלאחריו. אחד המקומות המשקפים בצורה חיה ביותר את החורבן שהותרו אחריהם חילות נבוכדראצר הוא האתר של לכיש. מאחר שבשכבה III יש סימנים ברורים לחורבן שפקד את המקום בשנת 597, הרי זמנה של שכבה II ודאי מעט לפני חורבן ירושלים. על-פני כל האתר הותרה דליקה עזה סימנים באבני-בנייה שנשרפו לסיד ובערימות של קורות מפותחות. בחום העצום של הדליקה הותכו לא מעט ראשי-חצים מברונזה ומברזל לגושי-מתכת. פרצות שנפרצו בחומות העיר נסתמו בחפזה, אלא שנפרצו מחדש. עדות נוספת נותנים בידנו מכתבי לכיש, המפצים אור חדש על ימיה האחרונים של יהודה ועל החורבן שנשקף מצבאותיו הקרבים של נבוכדראצר. אחרי חורבן לכיש שוררת בה אפילה שאינה נופלת מזו השוררת בירושלים, וכדברי גב' טאפנל: 'אמת, אין בלכיש בתים שאפשר לייחסם בוודאות למאה הו' ולראשית המאה הה', וכמעט אין שום עדות לפעילות כלשהי באתר עד שובם של גולי בבל בשנת 450 לפנה"ס. בקירוב.º קברים מספר יוחסו באורח סתמי לשנים 550–450 לפנה"ס. הסימן הממשי הראשון לפעילות הוא הארמון משנת 450, בקירוב, שבמהלך בנייתו סולקו מפסגת התל כל שרידי שכבה II. הפער בלכיש זהה אפוא, פחות או יותר, לזה שבירושלים.

Kathleen M. Kenyon, *Jerusalem — Excavating 3000 Years of History*, London 1967, 6 p. 106

Olga Tufnell, *Lachish (Tell ed-Duweir)*, III: *The Iron Age*, London 1953, pp. 56–58 7

ג'ה טורטשינר, תעודות לכיש, ירושלים ת"ש. 8

9 טאפנל (לעיל, הערה 7), עמ' 48.

המצב בבירה משתקף גם במצודה המלכותית שמדרום לרמת-רחל. המצודה השנייה, שהיא הגדולה יותר, נהרסה עד היסוד בעת שחרבה ירושלים. המצודה נשארה בחורבנה עד התקופה הפרסית (המאות הה'–הג', בקירוב), עת הוקמה על הריסותיה מצודה חדשה.¹⁰ זה מכבר הוכיח אולברייט, כי בתל אל-פול, השוכן כחמישה ק"מ מצפון לירושלים ומזוהה עם גבעת-שאוּל, היה בתקופה הפרסית רק כפר קטן.¹¹ בשנת 1964 העלה לאפ ממצאים מבור-מים גדול, שחלקו העליון הכיל חומר הלניסטי, ואילו חלקו התחתון הכיל מאות כדים וכלי-חרס אחרים מאמצע המאה הו'. בשטח שמחוץ לחומת-הסוגרים המערבית אף נמצאו עקבות ברורים של יישוב שפסק בשלהי המאה הו'.¹² גם את בית-אל שבגבול הצפוני של יהודה פקד חורבן דומה בשנת 586. את היישוב המחודש הראשון בבית-אל מייחדים קירות גסים וחרסים מן התקופה הפרסית, אך אי-אפשר לתארך אותם במדויק.¹³ בתל א-נצבה שבין בית-אל לגבעון נמצאו כמה קירות מן המאה הו' – ואולי מראשית התקופה שאחרי שנת 586 – ברובד המאוחר של שכבה I.¹⁴ אתר זה, שרבים מזהים אותו עם מצפה, עשוי להעיד על דלותה המשועת של הארץ אחרי הגלות. גם באתרים אחרים בחבל-ארץ זה לא נמצאה שום עדות לשגשוג חומרי. בין השאר נמצאו בתל א-נצבה כשלושים שברים של קיראמיקה יוונית – ברובם של כלים אטיים – מן הרבע האחרון של המאה הו', לכל המוקדם, אבל בעיקר מן השנים 500–420.¹⁵ כן נמצא שבר של כלי קלאוזומני מן השנים 540–530, לערך. שברים רבים של כלים ועליהם טביעות-יתד משולשות נחשבו תחילה להלניסטיים, אולם עתה נוהגים לייחסם למאות הו'–הד'.¹⁶

נדמה, כי בימי שיבת-ציון עבר הגבול הדרומי של יהודה מעט מדרום לבית-צור, שנחרבה אף היא בידי הבבלים.¹⁷ נמצאו בה שרידים דלים משלהי המאה הו' ומן המאה הה', וביניהם כמה כלים יווניים.¹⁸ ואילו מן השנים 430–330 לא נמצאו שום שרידי

Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel — Seasons 1961 and 1962*, Rome 1964, 10 p. 20

W. F. Albright, 'Excavations and Results at Tell el-Fül (Gibeah of Saul)', *Annual of the American Schools of Oriental Research (AASOR)*, IV (1922–1923), p. 54 בפרסום תוצאות החפירות של שנת 1933 (AASOR, XXXIV–XXXV, 1954–1956), טוען סינקלר (L. A. Sinclair), כי אחרי החורבן של שנת 586 היה האתר נטוש במשך 300 שנה, בקירוב, עד שלהי המאה הו' (שם, עמ' 7, הערה 34). בשנת 1964 מצא לאפ עדות קלושה בלבד על חורבן זה: 6: p. *The Biblical Archaeologist (BA)*, XXVIII (1965), p. 6: 500

Lapp, *loc. cit.*; idem, 'The Pottery of Palestine in the Persian Period', in: E. Kutsch & D. A. Kuschke (eds.), *Galling Festschrift*, Tübingen 1970, Group I

W. F. Albright, 'The Kyle Memorial Excavations at Bethel', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR)*, 56 (1934), p. 14 את הסברה, שגם כאן פסק היישוב מלהתקיים סמוך לשנת 500: 6: p. *BA*, XXVIII (1965), p. 6: 500

לדין מפורט יותר עיין עתה: ספר הזכרון לגאלינג (לעיל, הערה 12).

C. C. McCown, *Tell en-Naşbeh, I: Archaeological and Historical Results*, Berkeley–New Haven 1947, pp. 54–55, 185

D. von Bothmer, 'Greek Pottery', in: *Tell en-Naşbeh, I*, pp. 175–179 15

J. C. Wampler, 'Triangular Impressed Design in Palestinian Pottery', *BASOR*, 80 (1940), pp. 13–16; P. & Nancy Lapp, 'The 1957 Excavations at Beth-Zur', *AASOR*, XXXVIII (1968), pp. 68–69 (רשם ספרות); Lapp, *Galling Festschrift*, notes 30–31

O. R. Sellers, *The Citadel of Beth-Zur*, Philadelphia 1933, p. 10; R. W. Funk, 17 *AASOR*, XXXVIII (1968), p. 8

Sellers, *op. cit.*, p. 41, Fig. 33: 1 18

ארץ-ישראל אחרי חורבן בית ראשון

יישוב.¹⁹ עין-גדי, שהיתה אולי הנקודה הדרומית ביותר של יהודה בימי שיבת-ציון, נחרבה אף היא בשנת 586. ועד סוף המאה ה' נשארה בעזובתה.²⁰ בדין-וחשבון האחרון על החפירות במקום נזכרים שני חרסים שנמצאו על הסלע הטבעי: האחד – של כלי יווני-מזרחי, והאחר – חיקוי מקומי של קיראמיקה זו. בשברים אלה, המיוחסים לשלהי המאה ה' או לראשית המאה ה', אפשר לראות עדות, אף-כי דלה מאוד, לראשית התחדשותו של היישוב לאחר חורבן העיר בימי מסעות נבוכדראצר (שכבה V) ולפני הקמתו של בניין 234 במאה ה'.²¹ בבניין זה נמצא מספר רב של חרסים אטיים, המיוחסים בעיקר לרבע השלישי של המאה ה' ולמחצית הראשונה של המאה ה'. בעין-גדי נמצאו כלים משני סוגים: (א) כלי-חרס מקומיים למכביר מן המאה ה', שפותחו, כנראה, מטיפוסי-כלים שרווחו עד חורבן הבית; (ב) כלים מטיפוס חדש לגמרי, שלא נמצא כמותו בעיי-המפולת של שנת 586 או ברבדים קדומים יותר. דומה, שקיראמיקה זו היא מן הפער שבין שנת 586 לבין הרבע האחרון של המאה ה'. עת החלה להופיע הקיראמיקה האטית שכבר הזכרנו את מציאתה בכור הגדול בתל אל-פול.²² קבוצה אחרת של קיראמיקה כזאת, שאף היא לא פורסמה עד כה, נמצאה בשנת 1963 מעל למפולת של מערה בחורבת דורבן (ח'רבת א-שיח' איברהים), כ-15 ק"מ מדרום לירושלים. המערה היתה בשימוש בתקופה הישראלית II, ודומה, כי התמוטטה תקרתה. לתוך השקע שנוצר בעת נפילת התקרה הושלכו שברים רבים של כלי-חרס פרסיים, הדומים דמיון רב לאלה שנמצאו בעין-גדי ובתל אל-פול.²³

מסקירה כללית זו על העדויות הארכיאולוגיות מיהודה במאה ה' עולה אפוא תמונה הוזהר לגמרי לתמונה העולה מן המקורות שבכתב: הריסתן המוחלטת של כל הערים הבצורות על-ידי חילות נבוכדראצר בשנת 586; ירידה גדולה במספר האוכלוסים בעקבות ההרג, המגיפות, ההגלות, מנוסת הפליטים וההתמוטטות הגמורה של הכלכלה. הודות למאמציהם של החושבים ששרדו ושל המעטים שחזרו טיפין-טיפין למקומות יישוביהם אמנם נתקיימה פעילות כלכלית מסוימת, אך היא היתה כה דלה, עד שקשה מאוד לגלות את עקבותיה בשרידיים החומריים. חלק מן הערים והעיירות שחרבו חדלו מלהתקיים כליל; באחרות הוסיפו לחיות בני השכבות הדלות של האוכלוסייה, שמצאו בעיי-המפולת חומרי-בניין למגוריהם. בצדק טוענת גב' קניון, כי 'למעשה אין שום שרידים של מבנים שאפשר לייחסם לתקופה זו'.²⁴ רק עכשיו אנו מתחילים להבחין בקבוצות מסוימות של קיראמיקה, הן של כלים ירודים מבחינת החומר והצורה, הממשיכים את המסורת הקיראמית של התקופה הישראלית II, הן של כלים חדשים ושל דגמי-עיטור חדשים, שהם ללא ספק מן הימים שלאחר החורבן של שנת 586.²⁵ רק משהחלו החוקרים לעסוק באופן יסודי בשרידיים הקיראמיים שנתגלו ביישובים שחרבו

P. & Nancy Lapp, in: *AASOR*, XXXVIII (1968), p. 56; P. W. Lapp, *Palestinian Ceramic Chronology*, New Haven 1961, p. 107, n. 67

20 ב' מור, טרודה דותן וע' דונאייבסקי, 'עין-גדי – חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1961–1962', ידיעות, כו (תשכ"ג), עמ' 1–138.

21 ב' מור וע' דונאייבסקי, 'עונות-החפירה הרביעית והחמישית בעין-גדי (סקירה מוקדמת)', ידיעות, ל (תשכ"ו), עמ' 187–188.

22 לעיל, הערה 13.

Y. Aharoni, *IEJ*, XIII (1963), p. 337

K. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, London 1965, p. 298

25 ועתה עיין בייחוד: פ'ו לאם, ספר הזכרון לגאלינג.

ש אול ש' ויינברג

בשנת 586 ונושבו מחדש, נתקבל מושג-מה על אופייה של התרבות הקיראמית בחמישים השנים הראשונות שלאחר החורבן. רק עתה, הודות לסקר הארכיאולוגי של אגף-העתיקות (מנובמבר 1967 עד פברואר 1968), יש בידנו חומר חדש, שעתיד להפיץ אור חדש על הבעיה שאנו עוסקים בה. מבין 2,500 האתרים שנסקרו היו 500 ביהודה בלבד, רבים מהם אתרים חדשים. אולם רובם היו כפרים או עיירות קטנות חסרי-שם, ולפיכך לא נמנו עם סוג האתרים שמשכו עד כה את תשומת-לכם של אלה מקרב הארכיאולוגים המעוניינים במקומות הנזכרים במקרא. מכל-מקום, בכמה אתרים נמצא חומר קיראמי מן המאה ה'ו', ומותר לשער, שיישובים מעין אלה שימשו למגורי התושבים ששרדו ביהודה אחרי שהבבלים הרסו את מרכזי-היישוב העיקריים. כאשר יפורסם החומר שהעלה הסקר, ודאי יהיה בו כדי להעשיר מאוד את ידיעותינו על יהודה שלאחר החורבן.

נסקור עתה את המצב מחוץ ליהודה. תחילה נפנה צפונה, לעבר מחוז שומרון, היא ממלכת ישראל הקדומה, מקום שם נפל החורבן בחומרתו מזה שביהודה. מאה וחמישים שנה לפני כיבוש יהודה נחרבה שומרון בידי צבאות אשור, שהתקדמו במסעותיהם אל הים ולעבר מצרים.²⁶ בסמוך למאה הח' פתח תגלת-פלאסר הג' בסידרה של מסעות-מלחמה לשם כיבושים של קבע, וכל-אימת שהתמרדה האוכלוסייה, נקט מדיניות של הגליות המוניות. האנדרלמוסיה ששררה בממלכת ישראל ומדיניותו האנטי-אשורית של פקח העלו את זעמו של מלך אשור. בשנת 734 נע תגלת-פלאסר לאורך החוף והכניע את כל ערי החוף, ובשובו בשנת 733 הנחית מהלומה על ממלכת ישראל. ערים רבות נחרבו, וחלק מן האוכלוסייה גלה. בשנה שלאחר-מכן חרבה דמשק, ורבים מתושביה יצאו לגלות. בממלכת ישראל, שגבולותיה נקצצו, מלך הושע, מלכה האחרון. כאשר עלה שלמנאסר הה' על כס-המלוכה באשור, עיכב הושע את תשלום המס, ולכן עלה עליו שלמנאסר בשנת 724 וכבש את כל ממלכתו, חוץ משומרון. עיר זו נפלה כעבור שנתיים בידי סרגון הב', שבינתיים עלה על כס-המלוכה באשור. לדבריו הגלה 27.290 מתושבי שומרון, ואחר-כך הושיב בה גולים מבבל, חמת ומקומות אחרים. בשנת 705, כאשר מת סרגון ובמקומו מלך סנחריב, ראה חזקיהו שעת-כושר להכריז על עצמאותו ולהפסיק את תשלום המס. המרד פשט על כל ארץ-ישראל וסוריה, אך אותה שעה היה סנחריב טרוד במזרח ממלכתו, ורק בשנת 701 נתפנה לטפל באיזור החוף. את מסע-המלחמה שלו פתח בדיכוייה של צור, ובעקבות זה התמוטט המרד כולו, ומדינות רבות הזדרזו להעלות את המס. אבל אשקלון, עקרון ויהודה עמדו במריים, ובשל כך נחרבו באנאלים של סנחריב מסופר על הריסת ארבעים ושש ערים בצורות ביהודה ועל הגליית 200.150 מתושביהן. ישעיהו הנביא מספר על ההרג בירושלים, והמצא הארכיאולוגי בלכיש ממחיש היטב את ההרג הרב שהיה בעיר זו. התמרדותה של בבל בסנחריב הפיחה בחזקיהו אומץ למרוד שנית (689). ב-688 שוב יצא סנחריב נגדו, הרס את כל מבצרי-הגבול של יהודה, ואילו על ירושלים חס. מסעות-המלחמה האחרונים של מלכי אשור – אלה של אסרחדון ואשורבניפל – עוד הגדילו את השואה שפקדה את הארץ והביאו להגליות נוספות מן הארץ וליישובם של נכרים נוספים.

אכן, גם כאן אפשר למצוא במצא הארכיאולוגי עדות נאמנה לפורענויות המוזכרות בכתובים. היישוב של שכבה v בחצור הגיע לקצו בחורבן גמור: הבניינים נשרפו כליל

J. Bright, *A History of Israel*, London 1960, עיין: pp. 252–258, 267–271

ארץ-ישראל אחרי חורבן בית ראשון

ושבו לא נבנו. חורבן זה מיוחס למסע צבאותיו של תגלת-פלאסר הג' בשנת 722.732 בחומות של שכבה V בשומרון נראים בבירור עקבות החורבן שהביא סרגון הב' על העיר בשנת 722.28 על חורבנה של שכם שנתיים קודם-לכן מעידים עיי-המפולת הרבים של שכבה VII.29 החורבן שהותירו אחריהם חילות תגלת-פלאסר במסעם לאורך חוף-הים ניכר בהרס של שכבה VII:1 בתל קסילה שבשפך הירקון³⁰ ובאשדוד, מקום שם יוחס חורבנה של שכבה 3 לשנת 712.31 אולם כשם שיש עדויות על החורבן, כן יש בידנו עדויות על שיקום ההריסות. מלאכת-הבנייה נעשתה תכופות על-ידי יוצאי בבל ומקומות אחרים שהושיבו הכובשים בפחות האשוריות מגידו ושומרון, שם ההערבו בשרידי היישוב הישראלי. היישוב במגידו, לעומת זה, היה רצוף, אלא שהצטמצם במידה רבה.³² בחפירות שנערכו בשער המערבי של שומרון נתגלה חומר מן המאות הו'-הו', שהכיל כלים שטבועים בהם עיטורים האופייניים לתקופה שלאחר 586.³³ גם חומר זה דל מאוד בהשוואה לחומר שנתגלה בשכבות שלפני החורבן. אשר לשכם – הותירו המתיישבים שבאו במקום התושבים הקודמים שרידים מועטים בלבד, הטבועים בחותם המסורות הקדומות.³⁴ שכבה VI מסתיימת בחורבן שיש לייחסו, כנראה, לשנת 628/7.³⁵ מכאן ואילך יש פער – עד התחלת התקופה הפרסית באתר בשלהי המאה הו'. את השכבה הפרסית מאפיינים חרסים אטיים מעוטרים בדמויות, הן אדומות הן שחורות, מן השנים 525–475 לפנה"ס, בקירוב.³⁶ בשכבה IV בחצור, שזמנה שלהי המאה הו' עד אמצע המאה הו', נתגלה חומר קיראמי הדומה מאוד לחומר של שכבה V. בימי השלטון האשורי של סוף המאה הו' נבנתה מצודה גדולה (שכבה III), ששופצה בשלהי המאה הו' (שכבה II) ועמדה על תלה עד סוף המאה הו'.³⁷ ביישוב בתל קסילה יש פער גדול למן החורבן של 732 עד ראשית התקופה הפרסית (המאה הו').³⁸ מלכי אשדוד ופעולות-המלחמה נגדם נזכרים בתעודות אשוריות, בבליית ויווניות למן הימים שאחרי כיבוש אשדוד בידי סרגון ועד המאה הו'.³⁹ אולם הממצא הארכיאולוגי דל הרבה יותר: נתגלו שרידים מועטים בלבד מסוף המאה הו' ומן המאה הו'. את החורבן של שכבה VI יש לייחס, ככל הנראה, לכיבוש הבבלי בראשית המאה הו'. שרידי שכבה V הם מן המאה הו', והם כוללים מספר רב של חרסים אטיים מעוטרים בדמויות אדומות. ושוב

27 י' ידן ואחרים, חצור, א, ירושלים תשי"ט, עמ' 16, 24; ב, ירושלים תש"ך, עמ' 28.

K. Kenyon, in: *Samaria-Sebaste*, I, London 1942, p. 108 28

G. E. Wright, *Shechem*, New York 1965, p. 162 29

30 ב' מזר, 'החפירות בתל קסילה', ארץ-ישראל, א, ירושלים תשי"א, עמ' 66.

M. Dothan, 'Ashdod — Preliminary Report on the Excavations in Seasons 31 1962–1963', *IEJ*, XIV (1964), pp. 79, 86–87; M. Dothan & D. N. Freedman, 'Ashdod, I: The First Season of Excavations, 1962', *Atiqot*, VII (1967), pp. 10–11, 139

R. S. Lamon & G. M. Shipton, *Megiddo, I: Seasons of 1925–1934*, Chicago 1939, pp. 87–91 32

33 חומר שעדיין לא פורסם והועמד לרשותו באדיבותו של פרופ' לאפ.

34 רייט (לעיל, הערה 29), עמ' 163–166.

35 שם, עמ' 165.

36 שם, עמ' 167, 238–241; לאפ, ספר הזכרון לגאלינג.

37 ידן, חצור, א, עמ' 53.

38 מזר, ארץ-ישראל, א, עמ' 67–68.

Dothan & Freedman, 'Ashdod', I, pp. 10–11 39

יש פער גדול — של מרבית המאה ה' ושל ראשית המאה ה'.⁴⁰ באתרים אחרים שלאורך החוף יש אפילו פערים גדולים יותר. היישוב בתל אברהואם נעזב בסוף המאה ה' ועמד בשממונו עד תחילת התקופה הפרסית (שלהי המאה ה'),⁴¹ ודומה המצב בדור. מכמיש נעזבה בתחילת המאה ה' ורק במאה ה' נושבה שוב.⁴² בתל ציפור פסק היישוב בשלהי המאה ה'; השרידים הפרסיים הם מן המאות ה'—הד'.⁴³ הקיראמיקה היוונית משקמונה, שד"ר אלגביש הואיל להראות לי, אינה מלפני שנת 500. את הקיראמיקה מתל מגדים, שמר ברושי הרשה לי בטובו לבדוק, יש לייחס מן-הסתם לתקופה שלאחר שנת 44.475 הקברים הראשונים מן התקופה הפרסית בעתלית הם משלהי המאה ה' או מתחילת המאה ה'.⁴⁵ גם הקיראמיקה היוונית מתל שרוחן / בית-פלט ומתל ג'מה / גרר היא משלהי המאה ה' או מתחילת המאה ה'.⁴⁶ שני לקיתוסים שנתגלו בתענך הם מאמצע המאה ה'.⁴⁷

נסכם את מהלך המאורעות: במאות ה'—הח' ניטשו, כאמור, אתרים מספר שעל חוף הים, ורק בשלהי המאה ה' ובמאה ה' נושבו מחדש על-ידי הפיניקים, שהותירו אחריהם כלים יווניים למכביר. בשליש האחרון של המאה הח' החריבו האשורים את כל הערים הגדולות ואת כל ערי-המבצר בממלכת ישראל ובאיזור החוף, ובשלהי אותה המאה — גם את כל הערים הבצורות של יהודה. במסעות-המלחמה של אשור ברבע הראשון של המאה הז' חרבה יהודה. פרט לירושלים. במקום האוכלוסין שנפלו בחרב והלכו בשבי הובאו עד מהרה עממים מבבל וממקומות אחרים, וברבות מן הערים ההרוסות נמשכו החיים, אף-כי תמיד ברמה חומרית נמוכה בהרבה מזו שלפני-כן. תכופות אף פקד את הערים ששוקמו חורבן נוסף. למרות זאת אפשר לזהות על-פירוב את שכבות-היישוב השונות מן המאה הז', אף-כי לפעמים רק בקושי. פלישות הבבלים, שמוטטו את בית יהודה והמיטו חורבן גמור על ירושלים בשנת 586, גם הביאו את הקץ על יישובים רבים בצפון. עד הזמן האחרון כמעט לא היתה אפשרות לזהות את שכבות-היישוב משלהי המאה ה' ביהודה וב ישראל, אך זה לא כבר עלה בידי החוקרים לבודד קבוצות של כלי-חרס שאפשר לייחסן לשנות המאה ה' שלאחר 586. כמה מן הכלים הם בלי ספק בבחינת המשך לכלים מן התקופה הישראלית II, אלא שעל-פירוב הם ירודים מהם מבחינת הטיב והצורה. עם זאת נמצאו גם טיפוסים של כלי-חרס שכמותם לא נתגלו עד כה בארץ. כן נתגלה בסקר האחרון גורם חדש בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל במאה ה': מספר רב של אתרים חדשים, רובם של עיירות וכפרים שלא משכו את תשומת-לבם של הפולשים לארץ במאות הח'—הו'. אולם רק אחרי שיפורסם החומר החדש נוכל לעמוד על תרומת התגליות החדשות לחקר ארץ-ישראל בימים שלאחר חורבן בית ראשון.

Dothan, *IEJ*, XIV (1964), pp. 81, 87–88 40

R. W. Hamilton, 'Tall Abu Hawam', *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine (QDAP)*, III (1934), p. 77

נ' אביגד, 'החפירות במכמיש (סקירה ראשונה)', ידיעות, כג (תשי"ט), עמ' 52.

A. Biran & O. Negbi, *IEJ*, XIII (1963), pp. 338–340; XIV (1964), p. 285 42

M. Broshi, *IEJ*, XVII (1967), pp. 277–278 44

C. N. Johns, 'Excavations at 'Atlit (1930–1931) — The South-Eastern Cemetery', *QDAP*, II (1933), pp. 44, 57

F. Petrie, *Beth-Pelet*, I, London 1930, p. 20; idem, *Gerar*, London 1928, p. 20; 46

J. H. Iliffe, 'Pre-Hellenistic Greek Pottery in Palestine', *QDAP*, II (1933), pp. 15–26

(מס' 8–11, 13–14, 16–19, 21, 23, 25–27, 29–31, 33–36 הם מתל ג'מה / גרר).

P. W. Lapp, 'The 1963 Excavations at Ta'annek', *BASOR*, 173 (1964), pp. 43–44 47

ארץ-ישראל אחרי חורבן בית ראשון

אשר לכלי-היבוא (ובייחוד כלי-היבוא מיוון) — מה הם עשויים לתרום לחקר ההיסטוריה של תקופת הפלישות והשנים שלאחר-מכן? מאכזבת מאוד העובדה, כי מאז סקירתו של אייליף משנת 1933⁴⁸ כמעט לא ניתוספו ממצאים לקורפוס הקיראמיקה היוונית שנמצאה בארץ. במחקרו על הקיראמיקה היוונית מן המזרח הקרוב שפרסם קלירמון בשנת 1955⁴⁹ אמנם נוספו כלים מספר שנתגלו אחרי פרסום סקירתו של אייליף (בתל אבו-הואם, בעתלית, בתל א-נצבה, בשומרון ובתל קסילה). ואף נמנים בו שברים רבים השמורים במוזיאון רוקפלר שהיו ידועים לאייליף אך לא הוזכרו ברשימתו, אולם חוץ מן הבחינה הכמותית מוסיפים הללו רק מעט לתמונה. יש להצטער על שקלירמון הזכיר גם את השברים שנמצאו בבת-ים, מאחר שמוצאם מפורק.⁵⁰ לזכותו של קלירמון יש לציין, שהוא מביא בסקירתו את תוצאות השיטות המשופרות של תארוך הקיראמיקה היוונית, שעל-פיהן יש לשנות כמה מן התאריכים שקבע אייליף: רק את השבר הראשון מרודוס הנזכר אצלו יש עדיין לייחס למאה ה'ז'; שני שברים אחרים וסקיפוס קורניתי אינם מלפני אמצע המאה ה'ו'. את כל כלי-החרס המעוטרים בדמויות שחורות, שיוחסו תחילה למאה ה'ו', יש לייחס עתה לסוף אותה המאה, ובמרבית המקרים אף לתחילת המאה ה'ו'. אשר לקיראמיקה המעוטרת בדמויות אדומות — כבר תארוך אייליף את כולה לתקופה שאחרי שנת 500. בין שלושים השברים של הקיראמיקה היוונית מתל א-נצבה שפרסם פון-בותמר⁵¹ יש רק חרס קלאזומיני אחד, והוא מן השנים 540–530. כל השאר הם כלי-חרס המעוטרים בדמויות שחורות או אדומות או ממורקים מירוק שחור; הקדום שבהם הוא מן הרבע האחרון של המאה ה'ו'. שבעה-עשר השברים של כלים יווניים המעוטרים בדמויות שחורות או אדומות שנמצאו בשכבה V בשכם ושפורסמו בידי ננסי לאפ⁵² הם מן הרבע האחרון של המאה ה'ו' או מן הרבע הראשון של המאה ה'ו'. מתוך הקיראמיקה היוונית הרבה שנמצאה בשכבה IV בעין-גדי רק שבר אחד של כלי יווני-מזרחי הוא משלהי המאה ה'ו' או מתחילת המאה ה'ו';⁵³ כל היתר הוא מן התקופה שבין הרבע השני של המאה ה'ו' עד המחצית הראשונה של המאה ה'ד'; מרבית הכלים הם מן המחצית השנייה של המאה ה'ו'. לסיכום: עד עתה נתגלתה בארץ-ישראל רק מעט מאוד קיראמיקה יוונית שאפשר לייחסה לרבע האחרון של המאה ה'ו', ונתגלו רק כמה שברים שאפשר לייחסם לרבע השלישי של אותה המאה. לעת-עתה כמעט אין להבחין בהבדלים בין האתרים ברצועת החוף לבין אלה שבפנים הארץ; אם נמצא חומר קיראמי מן הרבע האחרון של המאה ה'ו' בעתלית, הרי נמצא חומר דומה גם בשכם. נדמה אפוא, כי בשנים שבין החורבן של שנת 586 ובין הרבע האחרון של המאה ה'ו' לא היו יחסי-מסחר הדוקים בין יוון לארץ-ישראל. המעבר מן השלטון הבבלי לשלטון הפרסי אמנם הביא לשינויים רבים בתחומים אחרים, אך יש להניח, שחלפו כמה עשרות בשנים עד שהקשרים עם העולם החיצוני איפשרו את התרת האזיקים שהבבלים ככלו בהם את הארץ. תחילה — אם מותר לשפוט על-פי הקיראמיקה — התנהל הסחר עם יוון כמעט אך ורק עם אטיקה, אולם לא ארכו הימים והסכסוכים בין אתונה ופרס הערימו מכשולים

48 אייליף (לעיל, הערה 46).

C. Clairmont, 'Greek Pottery from the Near East', *Berytus*, XI (1954–1955), pp. 49–85–141; XII (1956–1957), pp. 1–34

Clairmont, *Berytus*, XI, p. 113, Nos. 124 bis, 125 bis; p. 128, No. 282 bis 50

Tell en-Naṣbeh, I, pp. 175–178 51

Shechem, pp. 238–241: ראה: 52

53 מזור ודונאייבסקי (לעיל, הערה 21), עמ' 187–188.

רציניים על דרכי-המסחר. רק לאחר שהביסה את פרס תחודש המסחר במלוא התנופה, כעדות הקיראמיקה הרבה מן הרבע השני של המאה ה' ואילך, הן קיראמיקה אטית מעוטרת בדמויות שחורות או אדומות הן קיראמיקה אטית ממורקת מירוק שחור.

לאחר שעמדנו על הקשרים בין ארץ-ישראל ליוון בסוף התקופה — שמא נוכל לקבוע גם במידת-מה של דיוק אלו יחסים היו ביניהן קודם-לכן. בהקשר זה נודעת חשיבות מרובה לממצא במצד-חשביהו שעל חוף הים, מעט מדרום ליבנה-ים.⁵⁴ הפירותיו של ד"ר נה במקום בשנים 1959–1960, שבהן נחשף מצד מן המאה הז', התפרסמו בעיקר בשל גילויים של אוסטרקונים עבריים, אולם נמצאה גם כמות גדולה של קיראמיקה יוונית, לרבות כלי-בית. קיראמיקה זו יוצאת דופן בארץ-ישראל, ויש בה כדי להוסיף פרטים רבים לידיעותינו על הקשרים עם העולם האיגיא. כלי-החרס המצויירים הם בעיקר קיראמיקה רודית מן הטיפוס Middle Wild Goat Style (630–600 לפנה"ס), וגם הקיראמיקה הכלתי-מעוטרת שנתגלתה באתר מתאימה יפה לתקופה זו. על-סמך האוסטרקונים והקיראמיקה המיובאת קבע נה, כי המצד נבנה, כנראה, על-ידי יוונים, כי ראשיתו סמוך לשנת 630 לפנה"ס, וכי לא התקיים יותר מעשרים שנה. בשנים האחרונות לקיומו היה המצד בידי יאשיהו. לדעת נה בעזב המקום בשנת 609, עת התקדמו צבאות מצרים לאורך החוף. נה נוטה לראות ביישוב זה מושבה של סותרים יוונים, אך עם זאת אינו שולל את האפשרות, כי המתישבים היוונים היו שכירי-חרב של פרעה פסמטיך הא'. אבל חשיבותן של החפירות במצד-חשביהו נעוצה בראש וראשונה בעובדה, שזו הפעם הראשונה יש בידנו כמות גדולה של קיראמיקה יוונית מיובאת מן המאה הז', היינו, מתקופה שממנה היו לנו עד כה חרסים בודדים בלבד. לאחר שקבענו גם את ראשית התקופה, נותר אפוא פער של כמאה שנה. והנה, משנים אלה שרדה מעט מאוד קיראמיקה יוונית מיובאת, וזאת כאשר אנו זקוקים לה מאוד. ונשאלת השאלה, אם בכלל יש סיכוי כלשהו למצוא קיראמיקה יוונית מיובאת מן המאה הז'. כדי לענות על שאלה זו ראוי לבחון את המצב באזורים הגובלים בארץ-ישראל. נפנה תחילה צפונה. כאן נסתייע בחפירותיו של וולי באל-מינה שלייד שפך האורונטס, שכן יש להן נגיעה ישירה בענייננו.⁵⁵ דומה, שעיר-נמל זו נושבה בשנת 850 לפנה"ס, בקירוב; הקיראמיקה היוונית המיובאת הראשונה היא משנת 800, בקירוב, ומכילה בעיקר טיפוסים כלים מאויבניה. מכל הממצאים מן המאה הז' חשובה ביותר הקיראמיקה היוונית, הכוללת מבחר גדול של כלים: כלי-חרס מאויבניה, מקורינתוס, מרדוס וממקומות אחרים במזרח היווני; קערות מעוטרת בציורי ציפורים מן האיים הקיקלאדיים; מעט כלים אטיים; ואולי גם קיראמיקה מארגוס. נדמה, ששכבה V הגיעה לקצה בין השנים 600 ו-580. אשר לתקופה שלאחר-מכן, עד שנת 520, בקירוב — היינו, עד תחילת שכבה IV — יש רק עדות קלושה ביותר ליישוב כלשהו באתר.

J. Naveh, 'The Excavations at Meşad Ḥashavyahu — Preliminary Report', *IEJ*, 54 XII (1962), pp. 89–113

C. L. Woolley, 'Excavations at Al Mina, Suedia, I-II', *Journal of Hellenic Studies* 55 (*JHS*), LVIII (1938), pp. 1–30, 133–170; J. D. Beazley, 'Excavations at Al Mina, Suedia, III: The Red-Figured Vases', *JHS*, LIX (1939), pp. 1–44; M. Robertson, 'Excavations at Al Mina, Suedia, IV: The Early Greek Vases', *JHS*, LX (1940), pp. 2–21; J. Boardman, 'Greek Potters at Al Mina', *Anatolian Studies*, IX (1959), pp. 163–169

ארץ-ישראל אחרי חורבן בית ראשון

מעתה ואילך כמעט כל הקיראמיקה היוונית – וזו נמצאה בכמויות גדולות – מוצאה מאטיקה. ראוי לציין, שיש הקבלה בין הפער בן 60–80 השנים באל-מינה ובין זה בארץ-ישראל. רוברטסון אמנם מנסה את הפער בשבר-חרס אחד של כלי-פיקלורה מן המחצית השנייה של המאה ה'ו', אך בכך הוא רק מבליט את הפער.⁵⁶ חשוב יותר הוא מחקרו המעמיק של סמית, שבו עומד המחבר על סיבת הפער באל-מינה, וייתכן, שסיבה זו יפה גם לגבי ארץ-ישראל.⁵⁷ סמית טוען, כי הסיבה לפער האמור נעוצה באופי הפיקוח שהטיל המימשל הבבלי, שהיה חמור בהרבה מזה של המימשל האשורי, וכי חורבנה של שכבה IV וההפסקה הגמורה כמעט ביבוא של כלים יווניים כרוכים בהשתלטות הבבלים על החוף. ברור, שצמצום כה חמור בקשרי-המסחר לא איפשר קיום של מושבות-סוחרים: רק עם כינון הפחות הפרסיות בידי דריוש הא' (520) והעידוד הרשמי שנתן לסהר עם יוון, ובייחוד עם אטיקה – כפי שמסיק סמית מאחת הכתובות – קמה אל-מינה לתחייה. היישוב של שכבה IV מעיד בבירור על המדיניות החדשה: נחשפו בו כלים אטיים למכביר, אך כמעט לא נתגלו כלי-יבוא אחרים. בכמה עניינים דומה אפוא מהלך המאורעות באל-מינה לזה בארץ-ישראל, ואין סיכויים רבים שיתגלו ממצאים שיצמצמו את הפער או יסגרוהו כליל.

שובה מעט המצב בתל סוקאס, הנמצא כשמונים ק"מ קרוב יותר לארץ-ישראל. חפירות הדנים, שנערכו בשנים 1958–1961 בהנהלתו של רייס,⁵⁸ הראו, שגם אתר זה נושב לראשונה באמצע המאה ה'ט'; היוונים מן-הסתם הגיעו למקום לפני שנת 800 לפנה"ס. את החורבן היחיד שניתן להבחין בו בבירור יש לייחס לאמצע המאה ה'ו' – לדעת החופרים לימי הכיבוש האחמני של שנת 546. אך גם אחר-כך הוסיף היישוב להתקיים. בבתי תל סוקאס מתקופת-הברזל נמצאה כמות כה גדולה של קיראמיקה יוונית ותיקויה המקומיים, עד שהחופרים הגיעו למסקנה, כי כלי-האוכל המקובלים במקום היו יווניים, אם כלי-יבוא ואם חיקויים מקומיים. סירי-הבישול, לעומת זה, היו מקומיים בלבד. הקיראמיקה כוללת בעיקר ספלים יווניים, אבל נמצאו גם הרבה כלי-חרס רודיים מן המחצית הראשונה של המאה ה'ו'. כן נמצאו הרבה כלים מסאמוס, מעט קיראמיקה קלאוזמינית, כולל שבר של צלחת מן הרבע השלישי של המאה ה'ו', כמה כלי פיקלורה וכמה שברים של כלים אטיים מעוטרים בדמויות שהורות, שאת הקדום שבהם יש לייחס לשנת 600. בקירוב. אחד מן הכלים האטיים הוא שבר של כד שצויר בידי סופילוס, אשר שיא יצירתו היה, כנראה, בשנים 590–570 לפנה"ס. המקדש שבראש התל אל-בכון הוקם אחרי המאה ה'ו', כפי שמעיד חרס אטי מתקופה זו שנמצא מתחת לרצפה. מקדש אחר, שנתגלה מדרום לתל, נבנה אף הוא אחרי החורבן של שנת 546, שכן נמצאו בו פסילים מן המחצית השנייה של המאה ה'ו', צלמיות-חרס משלהי המאה ה'ו' ומראשית המאה ה'ה' וכן חרסים מאותן התקופות. את שפע הקיראמיקה היוונית ייחס החוקרים לחבורה של סוחרים יווניים. מכל-מקום, כלי-היבוא היווניים, החיקויים המקומיים והצלמיות מעידים, כי תל סוקאס, שלא כאל-מינה, היה מיושב בריצפות

M. Robertson, 'The Excavations at Al Mina, Suedia, IV: The Early Greek Vases, 56 A Postscript', *JHS*, LXVI (1946), p. 125

S. Smith, 'The Greek Trade at Al Mina', *The Antiquaries Journal* (Oxford), XXII 57 (1942), pp. 87–112

P. J. Riis, 'L'activité de la mission archéologique danoise sur la côte phénicienne', *Annales archéologiques de Syrie*, VIII–IX (1958–1959), pp. 107–130; X (1960), pp. 111–132; XI–XII (1961–1962), pp. 133–144; XIII (1963), pp. 211–224

במאה הו' ובמאות שלאחריה, עד שנחרב בשנת 350 לפנה"ס, בקירוב. בכך מתייחד תל סוקאס משאר האתרים שבחוף הפיניקי, ותולדותיו שונות, כנראה, מתולדות אל-מינה. קשה להסביר שוני זה, אף-על-פי שלאחרונה הביא בורדמן כמה טעמים העשויים להסביר הבדל זה.⁵⁹ היא אשר יהא, לפחות נמצא אתר אחד שאין בו אותו הפער שמצינו באל-מינה ובשאר האתרים בארץ-ישראל.

גם תולדותיהן של מושבות-הסוחרים היווניות שבחוף הדרומי-המזרחי של הים התיכון חשובות לענייננו. לא זו בלבד שנמצאו בהן כלי-יבוא יווניים למכביר, אלא גם יש עליהן עדויות כתובות, בעיקר בכתבי הירודוטוס. החשובה שבמושבות היווניות במצרים היתה ללא ספק נאוקראטיס שעל גדות הזרוע הקנופית, היא הזרוע המערבית בדלתה של הנילוס. אתר זה, המרוחק כשמונים ק"מ מחוף הים, נחפר לראשונה על-ידי פיטרי, ולאחר-מכן על-ידי גארדנר, גריפית והוגארט.⁶⁰ מבחינת הנושא שלפנינו חשוב ביותר ניתוחו של בורדמן.⁶¹ אשר הוכיח, כי מרבית הקיראמיקה היוונית מנאוקראטיס היא מימי מלכותו של פרעה אמאסיס (570–526), אף שהקיראמיקה היוונית הקדומה ביותר, שמוצאה מקורינתוס, היא ללא ספק משלהי המאה הז'. שבר-חרס אחד מטיפוס-מעבר יש לייחס לשנים 630–620. הקיראמיקה הקורינתית הכילה גם טיפוסים משלהי המאה הז' ומראשית המאה הו', אך אין לומר, שזו הקיראמיקה היוונית השלטת בנאוקראטיס, שכן הכלים היווניים-המזרחיים, שהקדומים שבהם משלהי המאה הז', עולים בכמותם על שאר הכלים. רבים מהם מתוצרת רודוס, וזמנם שלהי המאה הז' ואילך. הקיראמיקה מן האי כיוס כה מרובה, עד שזמן רב סברו החוקרים, שאלה כלים מתוצרת נאוקראטיס. ייתכן, שכמה מהם אמנם נוצרו בנאוקראטיס בידי קדרים מכיוס, ואולי אף מחומר שהובא מכיוס. הכלים הקדומים ביותר מכיוס הם מן המאה הז', והם הוסיפו לשמש עד המחצית השנייה של המאה הו'. כן נמצאו במקום כלים רבים מטיפוס פיקלורה וקלאזומיני מן הרבע השלישי של המאה הו'. הכלים מספארטה (לאקוניה) הם מן המחצית הראשונה של המאה הו'. הכלים הקדומים ביותר מאתונה הם משנת 620 לפנה"ס, בקירוב, ואילו המאוחרים שבהם הם משנת 525. בקיראמיקה היוונית אפשר אפוא למצוא משום חיזוק למסורת על-אודות ייסודה של המושבה היוונית בנאוקראטיס בשנת 620, בערך, ועדות לירידתה המהירה אחרי כיבוש מצרים בידי כנבוזי בשנת 525. מובן, כי הממצא בנאוקראטיס אינו מוגבל לקיראמיקה, שהרי כמושבה זו, שהיתה בחסותם של מלכי מצרים במשך קרוב למאה שנה, בנו היוונים שורה של מקדשים, קישטו אותם בפסילים יווניים והניחו בהם צלמיות וכלי-חרס יווניים. אמנם ניעורה המושבה לחיים חדשים לאתר שנמחה רישומו של הכיבוש הפרסי, אבל עניין זה חורג מתחום דיוננו. אותנו מעניינים היישוב היווני בשלהי המאה הו' ובמאה הו' והממצאים היווניים מאותה התקופה.

בקצה השני של דלתת הנילוס וסמוך לתעלת-סואץ של ימינו, על נתיב-הסחר הראשי בין מצרים ובין ארץ-ישראל וסוריה, שכנה העיר דפנה, שנחפרה בידי פיטרי בשנת

J. Boardman, *The Greeks Overseas*, Harmondsworth 1964, p. 76
 W. M. F. Petrie, *Naukratis I, 1884–5*, London 1886; E. A. Gardner, *Naukratis II, 60 1885–6*, London 1888; D. G. Hogarth, 'Excavations at Naukratis', *The Annual of the British School at Athens*, V (1898–1899), pp. 26–97; D. G. Hogarth, N. L. Lorimer & C. C. Edgar, 'Naukratis, 1903', *JHS*, XXV (1905), pp. 105–136
 61 בורדמן (לעיל, הערה 59), עמ' 134–150.

ארץ-ישראל אחרי חורבן בית ראשון

1886. 62 גם כאן עולה ניתוחו של בורדמן של הממצאים היווניים על זה שבפרסום המקורי.⁶³ גם בדפנה הקיראמיקה היוונית הקדומה ביותר היא משלהי המאה ה-7, ואילו תקופת-הפריחה של המושבה היתה בימיו של פרעה אמאסיס. ברם, על דפנה יש גם עדויות בכתב, הן אצל הירודוטוס הן אצל ירמיהו. זה האחרון מספר על פליטי יהודה שנסו למצרים, ובעיקר לתחפנחס, היא דפנה, אחרי שנרצח גדליהו בן-אחיקם (מג:ז-ט; מד:א). כמות הקיראמיקה שנמצאה בדפנה אמנם קטנה מזו שנמצאה בנאוקראטיס, ואף יש כמה הבדלים בטיפוסי הכלים, אך התמונה הכללית אינה שונה בהרבה. גם בדפנה נתגלתה קיראמיקה רודית קדומה שיש לייחסה למאה ה-7, ואף נמצאו בה כמה כלי פיקלורה, אבל קבוצת-הקיראמיקה הגדולות ביותר כוללות כלים קלאוזומיניים מן הרבע השלישי של המאה ה-7 וקיראמיקה אטית מעוטרת בדמויות שחורות מלפני 525. גם בדפנה לא נמצאו כלים יוונים מן התקופה שאחרי 525 מחמת כיבוש העיר בידי כנכוזי.

גם נאוקראטיס וגם דפנה פרחו באותה העת ממש ששקע שמשוה של יהודה, וכך היתה דפנה לאחת ממקומות-המקלט לפליטי יהודה. העובדה שנמלטו לעיר זו יש בה כדי להוכיח, שכבר היתה להם ידיעה כלשהי על המקום. ועוד מעיד הכתוב בירמיהו, כי במקומות רבים במצרים התגוררו יהודים שהתכוונו להישאר (פרק מד). ראוי לציין, כי מבחינת הנושא שלפנינו נודעת חשיבות מרובה לקשרים שבין יהודה ובין אחת ממושבות-הסוחרים היווניות, לפחות, שבמצרים. אמת, התיישבותם של יוונים במצרים חשביהו היא העדות המוחשית ביותר שיש בידנו עד כה על תנועת-התיישבות מן הדרום צפונה, אבל הקיראמיקה היוונית-המזרחית והכלים האטיים בעלי הדמויות השחורות שנמצאו בדרומה של ארץ-ישראל, בעיקר בתל ג'מה ובאשקלון, מעידים על קשרי-מסחר עם מושבות-הסוחרים היווניות שנוסדו על גדות הדלתה של הנילוס.

בדיקת אופיו של היבוא היווני באתרים שמצפון לארץ-ישראל ומדרום לה מעלה בכל מקום אותה התמונה: פעילות מסחרית של היוונים באגן המזרחי של הים התיכון במשך המאה ה-7 כולה, היינו, התקופה שבמרכז דיונגו. תחילה היה רוב הסחר בידי מרכזי-מסחר יווניים שבמזרח, אבל עד מהרה לקחה בו חבל גם אויבויה, וזמן לא רב לאחר-מכן, בשליש האחרון של המאה ה-7, הצטרפה גם קורינתוס. בראשית המאה ה-7 גברה פעילותן המסחרית של ספארטה ושל אתונה, וסמוך לאמצע המאה נהפכה אתונה לשלטת בכיפה. עד כיבושה של מצרים בידי הפרסים (525) השתלטה על השוק קיראמיקה אטית מעוטרת בדמויות שחורות, ובעקבותיה – קיראמיקה מעוטרת בדמויות אדומות, ובמשך כל המאה ה-7 ובתחילת המאה ה-8 היו הכלים האטיים כלי-היבוא השליטים בארץ-ישראל. אם נוציא מן החשבון את אל-מינה, אשר מסיבה כלשהי יש בה פער דומה לזה שבכל אתרי הארץ, נוכל לציין, כי במאה ה-7 היתה קיראמיקה יוונית בשפע במקומות מספר לא הרחק מצפון לארץ-ישראל ומדרום לה.

עתה עלינו לשאול, אם העדרה של קיראמיקה יוונית בארץ-ישראל גופה אינו פרי המקרה. כבר ב-1933 כתב אייליף, כי 'עד כה הוקדשה תשומת-לב מועטה בלבד לאתרים מן התקופה היוונית. במקומות שנערכו בהם חפירות, כמו אשקלון ודור (טנטורה), נעשו רק חפירות-נסיון בשטח מתקבל על הדעת, ובלבד שלא תהא חפירה יקרה מדי. אולם בשני אתרים אלה (אם להביא אותם לדוגמה) יש לערוך חפירות בקנה-מידה רחב

W. M. F. Petrie & F. L. Griffith, *Tanis*, II, London 1888 62
63 בורדמן, עמ' 150–152.

ולפי תכנית-חפירה שיטתית במשך שנים אחדות. אשקלון קבורה חחת שכבת-אדמה שעובייה מטרים רבים; דור היא תל גדול, שהיקפו דומה לזה של מגידו, ואדמתו שופעת חרסים הלניסטיים ורומיים, ולפעמים גם חרסים מן המאות ה-ה'–ה'ר', כפי שמעלות אף הבדיקות המצומצמות שנערכו.⁶⁴ בדבריה-הסיכום שלו קובע אייליף, כי 'הולכת ונחשפת כמות גדולה של קיראמיקה יוונית קלאסית. מסקירה קצרה זו עולה, שהשפעת יוון... כבר היתה מורגשת בארץ-ישראל זמן רב לפני ימי אלכסנדר הגדול... בדמה, כי השרידים מן השנים 900–300 לפנה"ס בארץ-ישראל מחייבות מסקנה אחת: הכיבוש המקדוני רק העמיק התפתחות שכבר היתה בעיצומה.⁶⁵ את מאמרו מסיים אייליף במלים אלה: 'הקיראמיקה היוונית עשויה לשמש קנה-מידה נאות בשביל הכרונולוגיה של תקופת-הברזל הקדומה ולמלא חסרון שכל חוקרי התקופה מרגישים בו היטב'. והנה, חסרון זה מורגש עד היום, שכן לא הוקדשה תשומת-לב מספקת לאתרים מן התקופה המכונה בפי אייליף 'התקופה היוונית'. אשקלון ודור עדיין לא נחפרו, ומאז הבדיקה של שנת 1933 לא נעשו בהן שום בדיקות. כלי-היבוא היווניים שנחשפו מאז 1933 נתגלו באקראי, בחפירות שנערכו למטרות אחרות לגמרי, כפי שעולה בבירור מהשוואת הקטלוגים של אייליף ושל קלירמון. גם בשנים שהלפו מאז כתיבת רשימתו של קלירמון לא נוסף חומר רב, ואפשר אפוא לומר, כי ב-35 השנים האחרונות כמעט לא נשתנתה התמונה הכללית. עם זאת אין לשלול את האפשרות, כי באמצעות השיטות שהציע אייליף אמנם תתגשמה תקותיו. אני משוכנע כמוהו, כי ביום מן הימים אכן נגלה את הקיראמיקה הדרושה כדי להשלים את החסר בידיעותינו על-אודות המאה ה'ר', ובלכד שנבחר את אתרי החפירות למטרה זו במיוחד. אם אמנם נצליח בכך, נוכל לקבוע על-יסוד הקיראמיקה הזאת את זמנם של כלי-חרס מקומיים מן המאה שאחרי חורבן בית ראשון, אשר רק עכשיו התחלנו להבחין בהם בכמה אתרים, אלא שבהעדר סטראטיגראפיה אין ביכולתנו למיין אותם מיון טיפולוגי בטוח.⁶⁶ לפי שעה כל הקיראמיקה הזאת אינה אלא מכלול גדול ובלתי-מוגדר, המכונה 'בתר-גלות' משום שחסרים בו מרבית הטיפוסים שרווחו בתקופה הישראלית II; משום שהכלים ירודים בטיב ובצורה בהשוואה לכלים מלפני 586; ומשום שמתחילים להופיע כלים חדשים וצורות חדשות שמעולם לא היו בשימוש לפני 586. אולם לא נוכל לתארך אותם כל עוד לא נוכל להשוות אותם עם כלי-יבוא יווניים, אלא שלמרבח הצער לא נמצאו כלים אלה בשכבות שמלפני שנת 520.

לסיכום הייתי מציע תכנית בת שני סעיפים לזיהוי ולחפירה של אתרים העשויים להכיל את הקיראמיקה שתביא לפתרון הבעיה הנדונה כאן, היינו, בעיית טיבה של התרבות החומרית בארץ-ישראל במאה השנים שאחרי החורבן. אין כל ספק, שלמרות אכזריותו של הכיבוש הבבלי הוסיפו אנשים לחיות בשומרון, ביהודה ולאורך רצועת-החוף. ברם, על-יסוד הממצאים האחרונים אנו נוטים היום להשוב, שיישוביהם אינם זהים עם הערים והעצירות מימי בית ראשון. הסקר האחרון של אגף-העתיקות העלה את האתרים הראשונים מתקופה זו. אלה יישובים קטנים, שאינם דומים כלל ליישובים של סוף התקופה הישראלית, ובאתרים אלה נחשפו הטיפוסים החדשים של כלי-חרס שהוזכרו. עובדות אלו עשויות להצביע על האופן שבו יש לחפש אחר המקומות שבהם הושארה

64 אייליף (לעיל, הערה 46), עמ' 16.

65 שם, עמ' 26.

66 עתה עיין בייחוד: לאפ, ספר הזכרון לגאלינג.

ארץ-ישראל אחרי חורבן בית ראשון

'דלת הארץ' להיות 'לכורמים וליוגבים'. רק סקר מדוקדק מעין זה יש בו כדי לגלות יישובים נוספים מסוג זה, ומותר לשער, כי הם פזורים למאותיהם על-פני הארץ כולה, וכי טמונים בהם חפצי-האמנות הפשוטים המאפשרים להכיר את התרבות החומרית של ארץ-ישראל במאה ה-7. כן יהיה צורך בסקר נוסף, מלווה חפירות, במגמה למצוא את המקומות אשר אליהם הביאו הסוחרים היווניים את מרכולתם במאה ה-7. האתרים הטבעיים לכך הם אלה שבחוף הים, כפי שהוכח בבירור בתל סוקאס; ועדיין רבים האתרים בחוף הארצי-ישראלי, מלבד דור ואשקלון, המצפים להפירה. עם זאת נשגה אם לא נחקר גם את האתרים שלאורך דרכי-המסחר המוליכות מן החוף מזרחה, אל בקעת-הירדן, ומעבר מזה – אל 'דרך-המלך' החשובה העוברת בעבר-ההירדן המזרחי. החרסים היווניים בשכם ובמצפה הם מאותה התקופה כמו הממצא בעתלית, ושברים של אוינוכי מרודוס ושל ספל מיונייה הגיעו עד ניגווה הרחוקה.⁶⁷ יש לקוות, כי כאשר יצטלבו דרכיהם של שני סקרים אלה, יימצא הפתרון לבעיה שלפנינו.

נוסח עברי של הרצאה באנגלית ביום כ"ו באדר תשכ"ח / 26 במארס 1968

במסגרת דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים/ יצאו חוברות אלו :

כ ר ך ר א ש ו ן

- 1 נ"ה טור-פיני, באילו דרכים ובאיזו מידה נוכל להגיע לנוסחם המקורי של כתבי המקרא. תשכ"ד. 11 עמ'. 1.00 ל"י.
- 2 א"ה פרנקל, עקרון הבחירה ובעית הרצף (הקונטינוואום). תשכ"ד. 8 עמ'. 1.00 ל"י.
- 3 ח' וירשובסקי, פלאוויוס מיתרידאטס. תשכ"ד. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 4 ג' טרסקי, קוצר הכלל המשפטי ונאמנות הפרשן. תשכ"ד. 17 עמ'. (אול)
- 5 י' ברנבלום, ניסויים לבירור מקור היווצרותה של הלוקמיה. תשכ"ד. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 6 נ' רוטנשטרייך, על גלגוליו של המושג 'התנכרות'. תשכ"ד. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 7 ב' מזר, הפלשתים וייסוד ממלכות ישראל וצור. תשכ"ד. 16 עמ'. לוח. (אול)
- 8 ד' איילון, הממלכים והעוצמה הימית — פרשה במאבק בין האיסלאם ובין אירופה הנוצרית. תשכ"ד. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 9 ד' פדן, חיטה שנקברה. תשכ"ד. 21 עמ'. 1.00 ל"י.
- 10 מ' פלע, הבסיס הכימי של אנטיגניות. תשכ"ה. 7 עמ'. 1.00 ל"י.
- 11 ש' פינס, הסכולאסטיקה שאחרי תומאס אקווינאס ומשנתם של חסדאי קרשקש ושל קודמיו. תשכ"ו. 73 עמ'. 2.00 ל"י.

כ ר ך ש נ י

- 1 ש' סמבורסקי, שלושה פנים למשמעותו ההיסטורית של גליליאני. תשכ"ד. 11 עמ'. (אול)
- 2 ש"ה ברנמן, שלינג על מקור האמיתות הנצחיות. תשכ"ד. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 3 י' בר-הלל, המחלוקת בין הניאוריאליסטים והניאופוזיטיביסטים — ריב מדומה ישן בקנקן חדש. תשכ"ד. 8 עמ'. 1.00 ל"י.
- 4 א"א אורבר, מעמד והנהגה בעולמם של חכמי ארץ-ישראל. תשכ"ה. 24 עמ'. (אול)
- 5 י' פולוצקי, זמני הפועל בשפה המצרית העתיקה. תשכ"ו. 9 עמ'. 1.00 ל"י.
- 6 י' פראור, מעמדות, קומונות וחוקת ממלכת הצלבנים. תשכ"ח. 36 עמ'. 1.50 ל"י.
- 7 ש' פינס, הכינוי האיראני לנוצרים ויראי ה', תשכ"ו. 8 עמ'. 1.00 ל"י.
- 8 ש' סמבורסקי, מושג הזמן באסכולה הניאואפלטונית המאוחרת. תשכ"ז. 11 עמ'. 1.00 ל"י.
- 9 ח' תדמור, האנאליים של תגלת-פלאסר השלישי מלך אשור — פרק במחקר תעודות. תשכ"ז. 16 עמ'. 4 לוחות. 1.50 ל"י.
- 10 מ' בנית, חקר הגלוסארים המקראיים של יהודי צרפת בימי-הביניים — שיטה ויישום. תשכ"ז. 15 עמ'. 1.00 ל"י.
- 11 ח' ביינארט, תעודות האינקוויזיציה — מקור לתולדות היהודים והאנוסים. תשכ"ז. 14 עמ'. 1.00 ל"י.
- 12 ח' שירמן, השירה העברית שלאחר תקופת המקרא ובעיות מחקרה. תשכ"ז. 6 עמ'. 1.00 ל"י.
- 13 ש' פינס, היהודים-הנוצרים במאות הראשונות של הנצרות על-פי מקור חדש. תשכ"ט. 54 עמ'. 2.00 ל"י.
- 14 ד' איילון, העיר המוסלמית והאריסטוקראטיה הצבאית הממלוכית. תשכ"ז. 14 עמ'. 1.00 ל"י.

כ ר ך ש ל י ש י

- 1 צ"א בראון, על האפשרות ועל הניתוח המודאלי. תשכ"ז. 13 עמ'. 1.00 ל"י.
- 2 א' הר, קאנון ושריעה בחוק הפלילי העות'מאני הקדום. תשכ"ח. 13 עמ'. 1.00 ל"י.
- 3 ח' שירמן, הקרב בין בהמות ולויתן לפי פיוט עברי קדום. תשכ"ח. 36 עמ'. 1.50 ל"י.
- 4 ז' בן-חיים, תרומת מורשת השומרונים לחקר תולדותיה של העברית. תשכ"ח. 9 עמ'. 1.00 ל"י.
- 5 ב' אקצין, על המשפט הציבורי. תשכ"ח. 11 עמ'. 1.00 ל"י.
- 6 ש"נ אייזנשטדט, תמורה דתית, שינוי חברתי ומודרניזאציה — עיונים בהשלכותיה של 'התיזה על האתיקה הפרוטסטאנטית'. תשכ"ח. 39 עמ'. 1.50 ל"י.
- 7 ש' שקד, מגמות איסטריות בדת הזורואסטריית. תשכ"ח. 13 עמ'. 1.00 ל"י.
- 8 ח' וירשובסקי, *Liber Redemptionis* — נוסח קדום של פירוש מורה הנבוכים על דרך הקבלה לר' אברהם אבולעפיה בתרגומו הלאטיני של פלאוויוס מיתרידאטס. 15 עמ'. 1.00 ל"י.
- 9 א' לבונטיץ, ברירת הדין בחוזים עבר-לאומיים. תשכ"ט. 68 עמ'. 2.00 ל"י.

כ ר ך ר ב י ע י

- 1 י' בלאו, תיקונים מדומים בלשונות שמיות. תשכ"ט. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 2 א"פ רייני, הסופר באוגרית — מעמדו והשפעתו. תשכ"ט. 18 עמ'. 1.00 ל"י.
- 3 י' כ"ץ, 'מדינה בתוך מדינה' — שורשה וגלגוליה ההיסטוריים של סיסמה אנטישמית. תשכ"ט. 22 עמ'. 1.00 ל"י.
- 4 ש' פמבורסקי, סטרוקטורה ומחזוריות — מאה שנה לתגליתו של מנדלייב. תשכ"ט. 11 עמ'. 1.00 ל"י.
- 5 ח"ה בן-ששון, היהודים מול הריפורמאציה. תש"ל. 55 עמ'. 2.00 ל"י.
- 6 י' בר-הלל, טיעונים בשפות פראגמאטיות. תש"ל. 10 עמ'. 1.00 ל"י.
- 7 א"נ' אייר, על מה שקיים. תש"ל. 14 עמ'. 1.00 ל"י.
- 8 פ' קרנר, שינוי קאטיגוריאלי וטיעון פילוסופי. תש"ל. 12 עמ'. 1.00 ל"י.
- 9 מ"א פטוק, הספרות החיצונית במסורת הארמנית. תש"ל. 15 עמ'. 1.00 ל"י.
- 10 י"ל טלמון, ראשית הקיטוב האידיאולוגי של המאה העשרים ומקורותיו. תש"ל. 6 עמ'. 1.00 ל"י.
- 11 ב"ר גולדשטיין, על תרומתו של ר' לוי בן גרשון לאסטרונומיה. תש"ל. 12 עמ'. 1.00 ל"י.
- 12 ג' בר, מבנה הגילדות התורכיות ומשמעותו להיסטוריה החברתית העות'מאנית. תש"ל. 16 עמ'. 1.00 ל"י.
- 13 ש"ש ויינברג, ארץ-ישראל אחרי חורבן בית ראשון — דין-וחשבון ארכיאור-לוגי. תש"ל. 15 עמ'. 1.00 ל"י.